

DONES I LITERATURA

ENTRE L'EDAT MITJANA

I EL RENAIXEMENT

INSTITUCIÓ ALFONS EL MAGNÀNIM

RICARD BELLVESER (COORD.)

D. BOHLER · D. DE COURCELLES · A. CORTIJO · E. LACARRA
T. MARTÍNEZ · V. MARTINES · X. COMPANY · R. RÍOS · M. SIMÓ
J. BUTINYÀ · I. GRIFOLL · A. ANNICCHIARICO · J. M. FURIÓ
A. I. PEIRATS · M. PIERA · V. J. ESCARTÍ · M. RODRIGO · M. CODERCH
M. GÓMEZ · M. A. CORONEL · J. CORTÉS · Mª L. MANDINGORRA
E. MIRA · A. FERRANDO · R. ARCHER · P. M. ORTS

DONES I LITERATURA ENTRE L'EDAT MITJANA I EL RENAIXEMENT

VOL. II

2012

Comité Científic i Organitzador

Coordinador General:

Ricard Bellveser, Institució Alfons el Magnànim, CECEL-CSIC

Vocals:

Eduard Mira

Antoni Ferrando

Robert Archer

M. Soledat González Felip

Comité d'Honor

Molt Honorable President de la Generalitat Valenciana

Molt Excel·lent President de les Corts Valencianes

Honorable senyora consellera de la Cultura, Turisme i Esport

Excel·lentíssim President de la Diputació de València

Excel·lentíssima Alcaldessa de València

Excel·lentíssim i Magnífic senyor Rector de la Universitat de València

Honorable senyora Presidenta de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua

Il·lustre senyor President del Consell Valencià de Cultura

Comité Assessor

Rafael Beltran (Universitat de València)

Dominique de Courcelles (CNRS, França)

Isabel Grifoll (Universitat de Lleida)

Danielle Régnier-Bohler (Universitat de Burdeus 3)

Albert Hauf (AVL-Universitat de València)

Vicent Martines (IVITRA-Universitat d'Alacant)

Amb la col·laboració de:

renfe

© Ricard Bellveser, coordinador 2012

Il·lustració de la coberta: *Le Livre des trois vertus à l'enseignement des dames* de Christine de Pizan (c 1475) del mestre d'Amiens

© D'aquesta edició Diputació de València.

Institució Alfons el Magnànim, 2012

Director: Ricard Bellveser

I.S.B.N.: Obra Completa: 978-84-7822-623-8

Volum 1: 978-84-7822-624-5

Volum 2: 978-84-7822-625-2

Depòsit Legal: V-2403-2012

Imprimix: gràfiques vimar

Alameda de Regis, 11 • 14.001 159-02 35 • Pinerol • València

ÍNDIX

Volum I

27 PROFESSORS + 1 AL VOLTANT DE DONES I LITERATURA. 3 JORNADES AMB 3 TAULES REDONES DE 3 PONÈNCIES CADASCUNA – RICARD BELLVESER.....	7
VOIX ET SAVOIRS DE FEMMES AU MOYEN AGE – DANIELLE BOHLER.....	37
ESPIRITUALIDAD FEMENINA Y TEOLOGÍA TRINITARIA: SOR ISABEL DE VILLENA, VALENCIA, FINALES DEL SIGLO XV – DOMINIQUE DE COURCELLES.....	55
A PROPÓSITO DE LAS FILIACIONES LITERARIAS DEL <i>SPILL</i> DE JAUME ROIG. ¿BONCOMPAGNO DA SIGA Y EL ARTE DICTAMINAL COMO POSIBLE FUENTE? – ANTONIO CORTIJO.....	79
VOCES AUTORIALES EN LA <i>CARAJICOMEDIA</i> – EUKENE LACARRA LANZ.....	117
LES DONES EN LA LITERATURA BURLESCA DE LA VALÈNCIA DEL SEGLE XV – TOMÁS MARTÍNEZ ROMERO.....	137
LUCRÈCIA BORJA I ALTRES DONES PODEROSOS DE LA CORONA D'ARAGÓ A LA ITÀLIA D'ENTRE LEDAT MITJANA I EL RENAIXEMENT – VICENT MARTINES.....	159
L'ASSUMPCIÓ DEL ROL BORJA EN LA DUQUessa MARÍA ENRÍQUEZ DE GANDIA– XIMO COMPANYY.....	181
GERMANA DE FOIX Y MENCÍA DE MENDOZA. DEL MATRIMONIO EN LA EDAD MODERNA – ROSA RÍOS LLORET.....	213

DONES ESCRITORES, LECTORES, I HEROÏNES DE FICCIÓ ALS LAIS DE MARIA DE FRANÇA – MERITXELL SIMÓ.....	241
DUES DONES DEL “CURIAL” (CÀMAR, LA GÜELFA) I ELS SEUS MODELS – JÚLIA BUTINYÀ.....	261
CAMAR I LES CLARES DONES – ISABEL GRIFOLL.....	283
<i>LAMENTACIÓ DE BIBLIS</i>	
DI JOAN ROÍS DE CORELLA (INTRODUZIONE, TESTO CRITICO) – ANNAMARIA ANNICCHIARICO.....	319
FILOGÍNIA I CATEQUESI EN EL <i>CARTOIXÀ</i> DE JOAN ROÍS DE CORELLA – JOAN MARIA FURIÓ.....	351
MORALITAT I COMICITAT A L' <i>SPILL</i> DE JAUME ROIG – ANNA ISABEL PEIRATS.....	377
“LA VERBALITZACIÓ DEL DISCURS FEMENÍ A LA LITERATURA MEDIEVAL” – MONTSERRAT PIERA.....	401
APORTACIÓ A LA IMATGE DE LA DONA EN LA LITERATURA VALENCIANA DEL SEGLE XVI – VICENT JOSEP ESCARTÍ.....	429

Volum II

PERSONALITAT I CULTURA DE MARIA DE CASTELLA, REINA D'ARAGÓ – MATEU RODRIGO LIZONDO.....	471
ACTITUDS DAVANT LES DONES ENTRE L'EDAT MITJANA I EL RENAIXEMENT – MARION CODERCH.....	527
LA MUJER Y LA MÚSICA EN EL MEDIOEVO – MARICARMEN GÓMEZ.....	555

JUAN LUIS VIVES ANTE EL MATRIMONIO Y LA MUJER [JUAN LUIS VIVES ON MARRIAGE AND WOMEN] – MARCO ANTONIO CORONEL RAMOS	579
QUÈ LLEGIEIEN LES DONES? BIBLIOTEQUES I LLIBRES EN VALÈNCIA ENTRE L'EDAT MITJANA I EL RENAIXEMENT – JOSEPA CORTÉS	713
MEMORIA DE LA GESTIÓN. GESTIÓN DE LA MEMORIA. SOR ISABEL DE VILLENA – M ^a LUZ MANDINGORRA LLAVATA	735
SOR ISABEL DE VILLENA/N'ELIONOR D'ARAGÓ-ANJOU. HERÀLDICA I INTENCIONALITAT COMUNICATIVA – EDUARD MIRA	759
<i>CURIAL E GÜELFA</i> : ¿UNA HISTÒRIA AMOROSA EN CLAU? – ANTONI FERRANDO	797
DOS BIBLIOTECAS ESPAÑOLAS DE MUJERES EN BOHEMIA (SIGLOS XVI Y XVII) – ROBERT ARCHER	831
SOR ISABEL DE VILLENA (ELIONOR D'ARAGÓ I DE CASTELLA) – PERE MARIA ORTS I BOSCH	913

QUÈ LLEGIEN LES DONES? BIBLIOTEQUES I LLIBRES EN VALÈNCIA ENTRE L'EDAT MITJANA I EL RENAIXEMENT*

JOSEPA CORTÉS
Universitat de València

Abans de tractar de contestar una pregunta tan compromesa com la que fa de títol d'aquesta ponència, caldrà fer-se'n una altra, més directa encara: Llegien les dones? Sabien llegir? Estaven capacitades, als segles XV i XVI, per a la lectura? D'això no hi ha cap dubte. Amb totes les reserves que es vulguen fer, i sobre les que tornaré més tard, sobre el nombre de dones capaces de llegir, de fruir de la lectura, i de les limitacions socials i culturals, cal dir d'entrada que les dones llegien. La iconografia medieval i renaixentista és rotunda al respecte, i la imatge de "dona amb llibre" és un motiu que es repeteix habitualment a les miniatures dels còdexs, als retaules exposats a les esglésies, als quadres i als tapissos que decoraven els palaus aristocràtics i les cases burgeses. La Mare de Déu, santes i dones sàvies, religioses o laiques, apareixen representades sovint amb un llibre a la mà. També la literatura contemporània ens descobreix les dones en activitats literàries: llegint, escoltant llegir o parlant dels llibres que han llegit.

Tot i la seua força, no hauríem de deixar-nos endur, però, per aquestes imatges pictòriques o literàries. El reflex de la realitat que ens arriba amb elles està distorsionat: en uns casos idealitzat i en altres, caricaturitzat. La representació iconogràfica de la dona en solitud amb un llibre a les mans o indolentment abandonat a les seues falces és una imatge

* Aquest treball forma part del projecte d'investigació *Edición crítica de textos medievales valencianos* (HAR2009-12183), concedit pel Ministeri de Ciències i Innovació.

bella, poètica, però que al mateix temps situa la dona en l'espai i l'actitud que li han estat adjudicats¹ o, per contra, com fa certa literatura, la mostra com una intrusa, irrompent en ocupacions impròpies de la seua condició.

Que la dona llegia també resulta evident per la preocupació que mostren alguns intel·lectuals a argumentar sobre si és convenient o no la lectura i, sobretot, per l'obsessió a diferenciar inequívocament les bones lectures de les dolentes, les nocives. Reconstruir les condicions de les pràctiques de lectura femenines a la València renaixentista i conèixer els títols que poblaven les seues biblioteques demana l'encaix d'imatges, de textos literaris i de documents arxivístics. Però si els primers, la iconografia i la literatura, tenen més aviat una intencionalitat propagandística, en positiu o en negatiu, les fonts documentals tampoc són sempre innocents. Els inventaris de béns efectuats *post-mortem* i les subhastes de llibres consignats als registres notariais, ens informen de la possessió d'uns certs llibres just en el moment en què el seu propietari, la seua propietària en aquest cas, ha desaparegut, i res ens diuen de com es va formar la col·lecció, quina procedència tenien els llibres que la conformaven, des de quan formava part de la biblioteca cada llibre, quin ús se'n feia, a disposició de qui estava, qui els llegia, com... A més la pràctica de formar inventari després de la defunció no és general, i sols en casos especials es du a terme, principalment en les herències conflictives per tal d'evitar reclamacions posteriors. Quin és el percentatge, per tant, dels inventaris confeccionats respecte a les possibles posseïdores de llibres? I el percentatge dels conservats? Preguntes impossibles de constatar amb certesa, però amb tota probabilitat deuen ser una mínima part. Per tant la visió resultant serà necessàriament

¹ Una magnífica reunió d'imatges de dones medievals i renaixentistes, no sols en representacions relacionades amb el llibre, la lectura i l'escriptura, sinó també en altres ocupacions, es pot vore en *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus, 1992. Vols. 1 i 2.

parcial, molt parcial. Per altra banda, és sabut que tenir un llibre no significa haver-lo llegit, i que no tenir-ne tampoc exclou del text escrit, de la possibilitat de llegir o d'estar familiaritzat amb l'escriptura.² Però pels inventaris coneixem els títols que circulaven en una determinada societat, la classe social a què pertanyien els seus propietaris i, fins a cert punt, qui eren els seus lectors potencials. Aquest article ha pres com a fonts per a tractar d'aproximar-nos al que llegien les dones valencianes als segles XV i XVI, els textos literaris contemporanis, algun procés inquisitorial justament per llegir llibres, el "llibre" per excel·lència, la Bíblia traduïda al català, i una sèrie d'inventaris de llibres, la propietària dels quals era una dona.

Ara bé, les dones només tenien accés als llibres dels quals apareixen com a propietàries? No és factible que les dones usassen les biblioteques del pare, del marit, de la família en definitiva? Això, evidentment, no deixa de ser una especulació i caldria poder disposar d'una sèrie de dades sobre els posseïdors de les biblioteques, més enllà del informe forense del registre notarial.

ALFABETITZACIÓ I ANALFABETISME ENTRE LES DONES

Dit això, podem començar a preguntar-nos per la quantitat de dones que eren capaces de llegir, cosa que ens porta al problema de la instrucció de les dones i en concret del grau d'alfabetització femenina en el trànsit de l'edat mitjana a la moderna. No disposem de dades quantitatives ni d'estimacions precises per al País Valencià o la Corona d'Aragó,

² En efecte, molts inventaris descriuen, amb major o menor cura, l'existència de materials escrits, més enllà dels llibres de biblioteca, com són processos, cartes, protocols, escriptures, llibres de comptabilitat, memòries personals o familiars etc. que ens indiquen el grau de familiaritat de les gentes medievals i renaixentistes amb el text escrit i els usos privats que en feien de l'escriptura, fins i tot aquells que entre les seues pertinències no hi havia cap llibre. Cfr. Josepa Corrés, "Els usos de l'escriptura als àmbits domèstic i professional", (en premsa).

però podem fer servir de referència les proposades per a altres països. A l'Anglaterra de començaments del segle XVI, segons les projeccions de Brayman Hackel i Kelly, el 99 % de les dones eren analfabetes i les noies, independentment del seu origen social, havien de superar grans entrebancs en el cas de voler accedir a l'alfabetització.³ Un percentatge que havia pujat ja a l'11 % al final d'aquesta mateixa centúria i durant el segle XVII. En aquest mateix període el 70 % de la població anglesa no sabia firmar, un indicatiu que es fa servir, generosament, per a establir el grau d'alfabetització i, per tant, de lectura. Òbviament, aquest percentatge, general, amaga molts matisos i diferències internes. Per exemple, el 100% dels eclesiàstics i dels professionals liberals estava alfabetitzat; i igualment, el 98 % de la noblesa; el percentatge cau a poc més de la meitat, el 56 %, entre els mercaders i els artesans; al 21 % dels llauradors benestants; el 15 % dels treballadors i, com ja he dit, l'11% de les dones.⁴ El percentatge encara era més baix a l'Espanya del segle XVII, on l'alfabetització femenina no arribava al 5 %. Per al País Valencià, disposem de l'estudi de Francisco Gimeno, sobre analfabetisme i alfabetització femenina,⁵ fet a partir dels *llibres d'albarans* de l'Hospital General de València, en els quals cada persona que rebia una quantitat de diners per alguna feina o servei fet a l'Hospital havia d'escriure un rebut de pròpia mà o per persona delegada. Doncs bé, el 100 % de les dones que apareixen als regis-

³ Heidi BRAYMAN HACKEL – Catherine E. KELLY (eds.), *Reading women: literacy, authorship and culture in the Atlantic world, 1500-1800*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 2008. pp. 1-2.

⁴ David CRESSY, "Levels of Illiteracy in England, 1530-1730", *The Historical Journal*, 20-1 (Cambridge: 1977), pp. 1-23; IDEM, *Literacy and the social order: reading and writing in Tudor and Stuart England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

⁵ FRANCISCO GIMENO BLAY, "Analfabetismo y alfabetización femeninos en la Valencia del Quinientos", *Estudis. Revista d'Història Moderna*, 19 (València: 1993), pp. 59-102. <<http://centros.uv.es/web/departamentos/D235/data/informacion/E129/PDF103.pdf>>

tres de l'Hospital en el període de 1512 a 1576, és a dir, la pràctica totalitat, eren analfabetes. Totes elles eren de procedència rural o es reclutaven entre les files de l'artesanat urbà. En completar l'estudi amb sèries d'albarans d'altres institucions, aquest mateix autor troba que només 16 dones demostraren saber escriure, en uns casos redactant totalment l'albarà i en altres signant un albarà fet per mà d'altri. De les que consta la seua procedència, la majoria són nobles o burgeses, entre elles una impressora,⁶ mentre que la resta procedien de cercles menestrals, amb oficis on són necessaris un mínims coneixements d'escriptura i aritmètica (especieres, tenderes) i totes d'ambient urbà. Amb aquestes dades resulta impossible establir un percentatge fiable, però sí que permet afirmar que entre les dones pertanyents a les classes subalternes (tant rurals com urbanes) l'analfabetisme era absolut, i només entre les dones dels menestrals i dels que exercien professions liberals –i per tant estaven en contacte amb textos escrits (comptabilitat, albarans, protocols etc.) i hi tenien una certa familiaritat–, hi havia un cert nombre de lletrades, així com entre les burgeses i nobles que tenien un accés relativament fàcil a l'educació.

LES BIBLIOTEQUES FEMENINES

L'interès per les biblioteques medievals i modernes no és nova. De fet als darrers anys s'han publicat un cert nombre d'inventaris de biblioteques valencianes, la majoria pertanyents a la burgesia o a professionals de l'escriptura o del dret (notaris, juristes...). Però dues obres, principalment,

⁶ Es tracta de Jerònima Gal-lés, casada successivament amb els impressors Joan de Mey i Pedro Huete. Per a més informació sobre l'activitat de Jerònima Gal-lés com a impressora consulteu la tesi doctoral de Rosa Maria GREGORI ROIG, *Creant modernitat: la impressora Jerònima Galés i els Mey (València, segle XVI)*. València: Universitat de València – Facultat de Geografia i Història, 2008.

s'han ocupat de rescatar dels registres recondits als arxius els inventaris que ens il·lustren sobre els títols que fornien les col·leccions privades de llibres. Els dos són complementaris cronològicament: la tesi de Rosario Ferrer *La lectura en València*,⁷ es circumscriu al segle XV, iniciant el període en 1416 fins a 1474, els anys anteriors a la introducció de la impremta. Per contra l'estudi de Philippe Berger emmarca la seua investigació sobre el llibre i la lectura en la València del Renaixement entre els anys 1474 i 1572,⁸ quan ja la impremta funciona a la ciutat de València, i s'endinsa en els temps moderns, quasi fins les darreries del segle XVI, just l'espai de temps, per altra banda, que segueix al període estudiat per Ferrer. Del total d'inventaris exhumats per Rosario Ferrer només 34, el 13 %, el propietari és una dona. Una quantitat ben exigua per a un període tan dilatat. Pràcticament la meitat (15) posseeix menys de cinc llibres, i moltes d'elles només un sol exemplar. La resta oscil·len entre els cinc exemplars i els 68 volums registrats a l'inventari de Violant de Montpalau, vídua del donzell Lluís Martí.

Al període següent, l'estudiat per Berger, el nombre de biblioteques femenines havia augmentat notablement en termes absoluts (105 en total), encara que més de la meitat de les col·leccions no contenia tampoc més de tres llibres. En ambdós casos es tracta de llibres pertanyents a dones de procedència social molt diversa, però que no mostren grans diferències entre elles, ni en el nombre de llibres ni en el contingut, almenys a simple vista. De fet quan limitem l'observació a l'estament nobiliari els resultats no són

⁷ ROSARIO FERRER GIMENO, *La lectura en València (1416-1474). Una aproximació històrica*. València: Universitat de València, 1993. R. Ferrer ha publicat també un article sobre les biblioteques de dones a partir dels inventaris editats a la seua tesi doctoral: "Mujeres y libros en València (1416-1474)", *Estudis Castellonencs*, 6 (1994-1995), pp. 515-523.

⁸ PHILIPPE BERGER, *Libro y lectura en la València del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim – Institució valenciana d'Estudis i Investigació, 1987. 2 vols.

massa diferents: l'únic inventari de béns de dones de la noblesa residents en la parròquia de Sant Andreu de la ciutat de València en el període de 1477 a 1557 on apareix una petita col·lecció de llibres, està formada per només tres volums.⁹ Són per tant biblioteques menudes, de només uns pocs exemplars, i sovint la possessió es limita a un volum,¹⁰ però algunes, com la ja citada de Violant de Montpalau, o les dues a què em referiré de seguida constaven de més de mig centenar de llibres, que era ja un volum important per a l'època, fins i tot en el cas de les biblioteques masculines. Del període que ens ocupa destaquen dues grans biblioteques, la de la reina Maria, muller d'Alfons el Magnànim i durant molt de temps lloctinent seua als estats peninsulars de la Corona d'Aragó, i la de Mencía de Mendoza, filla del marquès del Cenete i casada en segones núpcies amb el duc de Calàbria, vidu al seu torn de Germana de Foix. Dues biblioteques que pràcticament no tenen res en comú, per la diversa personalitat de les seues propietàries; pel temps en què es formaren –la de la reina Maria als anys centrals del segle XV i la de Mencía en ple Renaixement–; pels assessors que contribuïren a conformar-la –mentre que els de la reina Maria foren majoritàriament eclesiàstics, Mencía va ser dirigida pels més importants humanistes europeus i valencians; i pel volum de les respectives biblioteques: la

⁹ Philippe BERGER, "Las bibliotecas nobiliarias de la parroquia de San Andrés de Valencia (1477-1557)", *Bulletin Hispanique*, 97-1 (1995), pp. 375-383. <http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/hispa_0007-4640_1995_num_97_1_4873>

¹⁰ El cavaller Jaume de Santàngel, deixà a la seua dona, en el testament atorgat en 1516, "unes ores de Flandes, riques, guarnides de or", l'únic llibre, per altra banda, que posseïa, ja que al posterior inventari de béns no se'n consigna cap. Aquesta aparent escassa relació amb el llibre i la lectura, amb la cultura escrita en general, que posa en evidència l'inventari, queda desmentida parcialment per l'existència a la casa del cavaller de "hun scriptori del dit defunct en lo qual hi ha moltes letres misives e altres scriptures". No ens consta que foren cartes escrites personalment per Santàngel o si sols n'era el receptor, però en tot cas si ens parla de la familiaritat amb el text escrit, tant de caràcter privat, l'activitat epistolar, com públic, els documents notarials. Cfr. Philippe Berger, "Las bibliotecas... *op. cit.*", p. 379.

de la reina a penes té setanta llibres i la de la comtessa de Nassau, quasi un miler. Però ambdues tenen una cosa en comú: les seues biblioteques van ser reunides en bona part per les seues propietàries.

La biblioteca de la reina Maria,¹¹ morta a València el 1458 i soterrada al monestir de la Trinitat, és la biblioteca d'una dona devota, d'una dona molt religiosa. Efectivament, la reina Maria mantingué al llarg de la seua vida estretes relacions amb eclesiàstics i dedicà molts esforços a obres de caritat i a protegir diversos monestirs i fins i tot a fundar-ne algun, com el de la Trinitat de València. La seua biblioteca, majoritàriament de temàtica religiosa (mística, hagiogràfica) va ser, en bona part, reunida per ella mateixa. Personalment encarregà la confecció d'alguns dels còdexs de la seua biblioteca, alguns d'ells al monestir de Montserrat, amb els monjos del qual mantingué un constant contacte i un intens intercanvi de llibres, entre ells un *Llibre de vicis e virtuts*, un *De consolació de filosofia* de Boeci,¹² i el *Llibre de confessió*, d'Antoni Canals; encarregà a Pere Busquets, monjo de Sant Feliu de Guíxols el *Spechio della Croce* i el tractat *De Pacienza* de Domenico Cavalca; al seu capellà, Joan Fuster, li confià l'enquadernació i daurat d'un *Llibre d'hores*; al bisbe de València li demanà un altre *Llibre d'hores*; del prior del monestir de Scala Dei sol·licità un llibre d'oracions compost pel sant Cartoixà; però també en altres ocasions és la reina la que presta o facilita llibres: com el

¹¹ L'inventari fet *post-mortem* de la biblioteca ha merescut diverses edicions i estudis: VICENTE VIGNAU, "Inventari dels llibres de la senyora donna Maria, reina de les Sicílies e de Aragó", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 2 (Madrid: 1872); RAMON MIQUEL I PLANAS, "Inventari dels llibres de dona Maria d'Aragó e de les Dos Sicílies", *Recull de Textos Catalans Antichs*, VIII-II (Barcelona: 1907); FERRAN SOLDEVILA, "La Reyna Maria, muller del Magnànim", *Sobiranes de Catalunya* (Barcelona: Real Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona: 1928); JOSÉ TOLEDO GIRAU, *Inventarios del palacio real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*. València: Sucesor de Vives Mora, 1961, i el més recent, el publicat per Mateu Rodrigo en aquest mateix volum.

¹² Obra traduïda al català per Pere Saplana a finals del segle XIV.

Puniment d'amor, traducció catalana del *Stimulus amoris*, text tradicionalment atribuït a sant Bonaventura, que prestarà a fra Escoriola. L'interès de la reina per augmentar la seua col·lecció la portà a demanar a Olf de Pròxida el seu exemplar de les *Epístoles* de Sèneca per fer-se'n una còpia. A més dels textos devocionals, l'inventari recull uns pocs llibres d'història: unes *Istòries castellanques*, i *De les conquestes* de Pere Tomic i un gran nombre de llibres traduïts del llatí al català: el ja citat de Boeci, el *Puniment d'amor*, i les obres de Cavalca, les *Visions i revelacions* d'Angela de Foligno, un *Art de ben morir*, el *Saltiri*. La diversitat de la biblioteca de la reina és major del que sembla a primera vista, junt a tantes obres de devoció i meditació també hi estan presents els clàssics i la literatura profana, com la traducció catalana del *De consolatione* i les *Epístoles* de Sèneca, i els *Proverbios de Enyego Mendoza*.

Per la seua part, la biblioteca de Mencía de Mendoza és la biblioteca d'una erudita.¹³ Es tracta d'una selecta biblioteca de literatura humanística, acumulada amb l'assessorament de Juan Maldonado, Joan Andreu Estrany i Lluís Vives, dels quals va ser deixeble. La seua extensíssima biblioteca aplegava textos humanístics en llatí i en vulgar; de la literatura italiana medieval i renaixentista; i de l'humanisme centreeuropeu posseïa obres de Budé, Lluís Vives i Erasme de Rotterdam; i finalment dels humanistes de la Universitat de València, amb els quals estava en contacte. Tradicional-

¹³ Jan Karel. STEPPE, "Mencía de Mendoza et ses relations avec Érasme, Gilles de Busleyden et Jean-Louis Vivés", en Joseph COPPENS (ed.), *Scrinium Erasmianum. Mélanges historiques publiés sous le patronage de l'Université de Louvain à l'occasion du cinquième centenaire de la naissance d'Érasme*, II (Leiden : 1969), pp. 449-506; Josep SOLERVICENS BO, "La literatura humanística a la selecta biblioteca de Mencía de Mendoza, marquesa del Cenete, duquesa de Calàbria i deixeble de Lluís Vives", en *La Universitat de València i l'Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i al Nou Món* (València: Universitat de València, 2003), pp. 313-324. < <http://stel.ub.edu/mimesi/userfiles/File/mencia.pdf>>; Noelia GARCÍA PÉREZ, "Emoción y memoria en la biblioteca de Mencía de Mendoza", *Goya. Revista de arte*, 313-314 (2006), pp. 227-236.

ment s'ha considerat que la biblioteca de Mencía de Mendoza tenia el seu origen en la del seu pare, el primer marquès de Cenete, mort el 1523. Mercedes Gómez-Ferrer ha pogut demostrar que el 1529 Mencía, Caterina i María, filles del marquès, veneren en una primera subhasta de béns mobles, més de 200 llibres del total de 632 que tenia la biblioteca, i en una segona subhasta, en 1535, 213 llibres més. La biblioteca del pare doncs quedà reduïda a uns 200 llibres, una mínima part dels quasi mil que arribà a posseir Mencía de Mendoza.¹⁴ La biblioteca de Mencía, més enllà del seu valor literari i intel·lectual, és producte d'un fenomen plenament renaixentista, el col·leccionisme, que es manifesta no solament en la biblioteca, on es poden trobar diferents edicions d'un mateix llibre, sinó també en l'adquisició i reunió d'una gran quantitat i diversitat d'obres artístiques: pintures, medalles, tapissos, objectes d'or i plata, així com peces exòtiques. Embolcall que contribuïa a la imatge de poder i prestigi que, Mencía, com a descendent d'un llinatge distingit volia transmetre i perpetuar.

Una i altra, les biblioteques de Maria de Castella i de Mencía de Mendoza, han estat publicades, analitzades i destacada la seua significació. Probablement el més interessant serà examinar les biblioteques de les dones anònimes que ens proporcionen els inventaris *post-mortem*. Front a les grans biblioteques aristocràtiques o reials, les biblioteques inventariades als protocols notariais són modestes, ja ho he dit abans, i les seues propietàries són, si exceptuem les 4 biblioteques de dones de cavallers, de metge, d'advocat i de mercader, o de menestrals (brodador, teixidor, assaonador etc.) o no consta la professió. La nòmina de títols és àmplia i variada, encara que hi ha autors i temes que es repeteixen sovint. Una bona part dels llibres són llibres religiosos, per

¹⁴ Mercedes GÓMEZ-FERRER, "Las almonedas de los libros del marqués de Zenete en 1529 y 1535", *Lemir*, 14 (2010), pp. 231-246. <http://parnaseo.uv.es/lemir/Revista/Revista14/13_Gomez_Mercedes.pdf>

a l'oració, la meditació o la instrucció de la dona en les virtuts cristianes, tan habituals a les biblioteques femenines. Així, a la majoria dels inventaris apareixen el *Saltiri*, en pla o en llatí, el *Breviari*, el *Diurnal* o *Llibre d'Hores*, en català i castellà, *Evangelis*, *missals*, acompanyats de vides de sants: *sant Onofre*, *sant Mateu*, *sant Llätzer*, la *Vida de santa Paula*, el *Flos Sanctorum*, llibre molt recomanat com a lectura en família, la *Vida de Jesucrist*, *La Scala per pujar al cel*, de sant Jeroni, el *Gamaliel*,¹⁵ el *Puniment d'amor*,¹⁶ etc. Un dels autors medievals més present és Francesc Eiximenis, del qual trobem diversos exemplars del *Vita Christi* i de la *Scala Dei*, el *Regiment de la cosa pública*, *Lo Terç del cristià*, i *La natura angélica*, traducció castellana del *Llibre dels àngels*. D'Antoni Canals, el *Tractat de confessió* dedicat a la reina Violant i la traducció de la *Carta de Sant Bernat a la seva sor*. El *llibre de les bèsties*, de Ramon Llull, i les *Faules d'Esop*, són propietat de la vídua d'un teixidor. De les obres de Ciceró hi ha un bon repertori: *De perfecto oratore ad Marcum Brutum*, *De senectute*, *De amicitia*, *De optimo genere oratorum*, *Tusculanae disputationes*, *La topica*, les *Filípiques* i les *Catilinàries*. Totes les obres de Ciceró, però, estan presents en el mateix inventari, el d'una dona que els

¹⁵ El *Gamaliel* és una traducció al català de *La vengeance de nostre-seigneur*. El llibre tracta sobre la passió de Jesucrist a partir dels evangelis apòcrifs, en concret de l'Evangelí de Nicodem. El narrador és Gamaliel, fariseu de Tarso, i preceptor de sant Pau abans de la seua conversió. Va ser molt popular, a moltes de les biblioteques de dones hi ha algun exemplar en la versió catalana, fins i tot després de ser inclòs a l'índex d'obres prohibides per la Inquisició. Mª ROSARIO FERRER GIMENO, "De entre los libros prohibidos: Gamaliel", *e-Humanista*, 17 (2011), pp. 271-285. <http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_17/pdfs/articles/11_ehumanista17.ferrer.pdf>

¹⁶ És un llibre de meditació sobre la passió de Crist; probablement un dels textos franciscans més difosos arreu d'Europa des del segle XV i que fou objecte de diverses traduccions de l'original llatí *Stimulus Amoris*, entre elles a l'anglès, al francès, a l'alemany i al català. Està present a moltes de les biblioteques de les dones valencianes. Eisermann ha localitzat i identificat en diverses biblioteques europees un gran nombre d'exemplars de l'obra, al voltant de 500 en llatí i uns 60 en alemany. Cfr. Falk EISERMANN, '*Stimulus Amoris*'. *Inhalt, Lateinische Überlieferung, Deutsche Übersetzungen, Rezeption*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001.

heretà del seu fill, escrivent, junt amb obres de gramàtica i formularis.¹⁷ També hi apareixen algunes obres d'Aristòtil: les *Ètiques*, la *Filosofia Natural* i la *Metafísica*. Per últim, entre els autors clàssics un Virgili, sense especificar el títol, i les *Tragèdies* de Sèneca.

Però com he dit abans, els inventaris són enganyosos. L'inventari de Beatriu, fet el 1429,¹⁸ registra 7 llibres, tots ells de medicina, entre els quals es poden identificar, perquè es consigna en part el títol, l'*Antidotarium* de Nicolau de Salerno, conegut com *Antidotarium Nicolai*, i un "llibre apel·lat Roger" que pot ser la Pràctica de medicina i cirurgia de Roger Baron o un tractat de cirurgia de Roger Frugardo, ambdós llibres coneguts com Roger o Rogerina. És una biblioteca clarament professional, i que podem explicar-la com herència del marit, un metge de Sevilla. Són també llibres professionals heretats del marit o d'algun parent els llibres de dret que apareixen als inventaris, junt amb les compilacions del dret foral, els Furs i Privilegis, i de dret canònic, com les *Decretals*. Però aquesta falta de fiabilitat de la imatge de lectors i lectores que ens donen els inventaris, o millor de possessors i possessores de llibres, també ens planteja la qüestió contrària: quants –i quins– dels llibres que apareixen als inventaris de les herències masculines eren freqüentats per les dones. I més encara, el fet de que les vídues conservassen els llibres heretats del marit fins a la seua pròpia mort, no significa alguna cosa? Com assegura, molt encertadament, Pedro Cátedra "la posesión es una categoría, siquiera primaria, de la pertenencia 'intelectual' de una biblioteca".¹⁹

¹⁷ Un de tants que contribuïren a que, com diu Fuster, l'Europa del XV i XVI "ciceronejara eufòricament", Joan FUSTER, *Poetes, moriscos i capellans*. València: l'Estel, 1962. p. 13

¹⁸ Inventari dels béns de Beatriu, muller de Joan Rodríguez, metge. 28 de juliol de 1429. ARV Joan Amalric. Sig. 63, f. 113r.

¹⁹ Pedro M. CÁTEDRA, "Bibliotecas y libros de mujeres en el siglo XVI", *Península. Revista de Estudios Ibéricos*, 0 (2003), pp. 13-27. (p. 15).

El perfil d'algunes de les biblioteques resulta difícil d'explicar. La col·lecció de llibres de Marieta, vídua del brodadador Bartomeu Sánxez, inventariada en 1435 està constituïda per 36 volums, la majoria d'ells de retòrica, gramàtica,²⁰ prosòdia, lògica,²¹ filosofia,²² matèries que cap relació tenen amb l'ofici del difunt marit; per contra la reduïda biblioteca que conservava en 1435 la vídua d'Ot de Montcada, Constança, en una possessió a Torrent, fora de la vivenda familiar a la ciutat de València, conté sols tres títols, però tots tres en la més clàssica tradició de lectures de dones de la noblesa: un llibre de Joan Garcia de Guilhade, trovador portugués del segle XIII, autor de cants d'amor, d'amic i d'escarni, la novel·la de Ramon Llull *Llibre d'Evast e d'Aloma e de Blanquerna son fill*, i el *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis. La possessió de petites col·leccions de llibres no és monopoli de les dones de la noblesa, i així la vídua del menestral Berenguer Prats, teixidor d'ofici, deixà en morir en 1445 13 llibres de variada temàtica: *Saltiri*, *Diurnal*, *Evangelis*, *Passió de Jesucrist*, vides de sants (sant Mateu i sant Onofre), *Doctrinal de gramàtica* i altres de les quals sols s'indica l'incipit i que semblen ser les *Fàbules d'Esop*,²³ i el *Llibre de les bèsties* o el *Llibre de l'ordre de cavalleria* de Ramon Llull.²⁴ En 1464, Jaume Roig, l'autor de l'Espill, actuant com a marmessor de l'herència de Violant, vídua de Vicent Argilagues, flequer, fa inventari dels seus béns, entre

²⁰ Entre altres una gramàtica de mestre Gil.

²¹ Entre ells un llibre de lògica de Lázado de Bortalba.

²² La major part d'ells són citats de manera laconica com llibre de filosofia, però entre els identificables està l'obra del dominic valencià Ramon Folch, dues vegades prior del convent de Sant Domingo de València i relacionat amb el Magnànim, *Tèrmens naturals de filosofia*.

²³ A l'inventari "hun altre libret que comença: "Dix lo deixeble", recurs narratiu emprat en molts capítols de les *Fàbules d'Esop*.

²⁴ En aquest cas l'incipit recollit a l'inventari diu "En una terra s'esdevench". Aquesta frase apareix en diverses ocasions al *Llibre de les bèsties* i també és l'inici del pròleg del *Llibre de l'ordre de cavalleria*, per tant deu tractar-se d'un d'aquestos dos llibres

els quals es registren 14 llibres, entre els que apareixen els llibres més populars a les biblioteques medievals: el *Flos sanctorum*, el *Saltiri*, el *Llibre de vicis i virtuts* i el *Puniment d'amor*, però també el *Lumen luminum*, obra d'alquímia falsament atribuïda al metge Arnau de Vilanova, *Lo viàtich*, del metge Constantí l'africà, la *Disputa del cristià ab lo jueu*,²⁵ i encara un text del cicle artúric *Lo sompni de Merlí*. La introducció de la impremta, almenys en les primeres dècades, no produirà cap revolució en la possessió de llibres, i la majoria de biblioteques continuaran tenint un nombre reduït d'exemplars. Els llibres més habituals continuen sent de temàtica religiosa, el primer la *Bíblia*, els *Evangelis*, les *Epístoles*, els *Llibres d'Hores*, el *Saltiri*, breviaris, missals, biografies de Crist i també de la Mare de Déu, i dels sants. Entre els llibres de dones de la noblesa apareixen el *Vita Cristi*, algunes vegades sense indicar l'autoria, encara que majoritàriament es tracta de la d'Eiximenis i la de sor Isabel de Villena, i en menor mesura l'obra de Landulf de Saxònia, en la traducció al català de Joan Rois de Corella. Continua sent molt popular entre les dones en general el *Gamaliel* i el *Flos sanctorum*. Però es registrat el llibre de Bernat Fenollar el *Somni de Joan Joan*, en la biblioteca d'un canvista, i també la *Celestina*.²⁶ Les propietàries de les biblioteques pertanyen tant a la classe aristocràtica, a la burgesia com a les capes populars, fins i tot a l'inventari de l'herència d'una lliberta, Caterina, es registra en 1500 un llibre que, segons la descripció feta pel notari, és “unes *Oretes* de pregamí, ab un gaffet de argent, ab la *Missa de la Verge Maria*, e los *Set Salpms* e lo *Quicumque vult*”²⁷.

²⁵ Pot tractar-se d'una traducció de la *Disputa entre un cristiano y un judío*, llibre de debat en prosa.

²⁶ Philippe BERGER, “Las lecturas de las capas modestas en la Valencia renacentista”, *Bulletin Hispanique*, 99-1 (1997), pp. 161-170. <http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/hispa_0007-4640_1997_num_99_1_4931>

²⁷ El *Quicumque vult* és el credo de sant Atanasi en honor de la Santíssima Trinitat.

Pels detalls de la descripció sembla un llibre d'una certa qualitat, fet de pergamí i amb una enquadernació probablement de luxe pels tancadors o gafets d'argent. És també plausible que aquest llibre fos un regal de la seua antiga senyora, Beatriu Dalmau i de Monsoriu, muller de Francesc Dalmau, ciutadà de València, i a qui la lliberta nomenà en el seu testament hereva universal.²⁸

Si ens limitàssem a les fonts arxivístiques, el nombre de lectores, o millor dit de possessores de llibres, a la ciutat de València, i la diversitat de llibres que llegien, seria ben escàs, però la literatura contemporània ens proporciona imatges molt vives de les tertúlies femenines, on es barrejava l'esplai i la conversa literàrio-erudita. Jaume Roig a *L'espill*, amb una clara intenció satírica, ens en descriu una que suposadament es produïa a casa seua:

“En casa mia, / si no hi junyien / o no corrien / toros per festa, / cascuna sesta / fins llums enceses / moltes enteses / -o s'ho cuidaven-, / les que filaven, / com diu la gent, / ab fus d'argent, / s'hi ajustaven. / També hi cridaven / jóvens sabits, / ben scaltrits; / lançats entre elles / a cosseguelles / ells començaven, / puis psalmejaven / de ses endreces / teles e peces. /

I continua:

“De cent novelles e facècies, / filosofies del gran Plató, / Tuli, Cató, Dant, poesies / e tragèdies, tots altercaven / he disputaven. Qui menys sabia / més hi mentia, he tots parlaven, / no s'escoltaven”.²⁹

Més enllà de la incomoditat o nerviosisme que provoca en Roig les aficions lectores de les dones burgeses, ens inte-

²⁸ ARV. Damià Burgal, 344.

²⁹ Jaume Roig, *Llibre de les dones o Spill*. Barcelona: Barcino, 1980. Edició de Francesc Almela i Vives, pp. 60-61.

ressa el text per constatar com, una sèrie de títols que no apareixen al reduït nombre d'inventaris de dones que es conserven, estaven entre les seues lectures habituals: *Le cento novelle antiche* o *Novellino*, el *Liber Facietiarum* de Poggio, llibres de Plató, Ciceró, Cató, Dant i altres llibres de poesia i tragèdies. Si les burgeses caricaturitzades per Roig semblen haver estat permeables a les modes italianitzats del moment, les retratades per Gasull al *Somni de Joan Joan*, semblen més interessades pels autors patris i contemporanis, a més de les al·lusions als *Psalms* de Roís de Corella i al *Tirant lo Blanch* de Martorell –*Digau senyora, i vós, que sou gran oradora i gran legista, que al·legau tant lo Salmista i lo Tirant...*–, en un altre passatge blasmen d'una altra tertúlia formada exclusivament per homes i que han gosat parlar en descrèdit de la dona: es tracta dels escriptors Bernat Fenollar, Joan Moreno, Narcís Vinyoles, Baltasar Portell i el mateix Jaume Gassull. Encara que aquestes són tertúlies literàries de ficció, probablement estaven inspirades en les que efectivament es produïen com les d'Isabel Suaris³⁰ i Àngela Sabata,³¹ o les que descriu Lluís Milà en *El Cortesano*.

³⁰ Les cartes que en donen notícia han estat publicades i estudiades en Max CAHNER, "Debat epistolar entre Bernat Fenollar i Isabel Suaris", *Els Marges*, 10 (1977), pp. 71-75; Antoni FERRANDO FRANCÉS, "Un precedent del bilingüisme literari valencià: la tertúlia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 39 (1979-1982), pp. 105-131; Marinela GARCIA SEMPERE, "La correspondència amorosa entre Isabel Suaris i Bernat Fenollar", en *Epístola i literatura* (Alacant – València: 2004), pp. 93-100 i 443-445, <<http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/9762/1/Suaris.pdf>>; IDEM, "La correspondència amorosa entre Isabel Suaris i Bernat Fenollar: algunes puntualitzacions", en *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval celebradas en León, del 20 al 24 de septiembre de 2005*. León: Universidad de León, 2007. <<http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/3581/1/suarisredlleodef.pdf>>

³¹ L'existència de la tertúlia literària d'Àngela Sabata està documentada principalment per les referències que en fan Vives i Anyès, el primer dels quals la presenta com una dona culta i virtuosa, l'ideal de dona renaixentista. Per la seua banda Anyès li dedicà una sèrie de composicions fúnebres plenes de metàfores procedents del món clàssic i de la mitologia grega. Cf. Martí DURAN, "El cercle literari d'Àngela Sabata", en *La Universitat de València i l'Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i al Nou Món* (València: Universitat de València, 2003), pp. 415-422.

Ja des de l'edat mitjana molts pensadors havien opinat sobre la formació de la dona, ni que es limitàs a l'adquisició dels rudiments per a llegir i escriure.

Joan Lluís Vives, que encara que no el cite segueix les idees al respecte de Francesc Eiximenis,³² serà un dels primers a elaborar un programa complet destinat a la instrucció de la dona cristiana. Vives es mostra partidari de l'educació de les dones des de la infantesa. Però l'actitud, i les opinions, de Vives respecte a les dones és ambivalent, i va des de l'exaltació de les virtuts femenines al retrat més negatiu, de la convicció de la bondat de la instrucció femenina a la desconfiança en el seu caràcter. El programa instructiu de Vives és paternalista, fet des del convenciment de la superioritat masculina i amb la intenció de dirigir i controlar la vida de les dones i sempre presidit per una idea fonamental: la instrucció, l'adquisició de coneixements, és el fonament d'una vida honesta.

Però el que volia destacar de l'obra de Vives, no és tant la visió que té de les dones en *De ratione studii pueriliis* (1523), *De officio mariti* (1529) i especialment en *De institutione feminae christianae* (1524),³³ on tracta també la mateixa qüestió, sinó la crítica contra els llibres populars a l'època i el programa de lectures que elabora per a les dones "honestes". Vives s'escandalitza del fet que els llibres escrits en vernacle s'ocupen majoritàriament de guerres i enamoraments, els llibres de cavalleria, lectures que estimulen la imaginació

³² Es pot vore una selecció i sistematització dels textos d'Eiximenis sobre la matèria a David GUIXERAS – Xavier RENEDO, "Llegir i escriure a la tardor de l'Edat Mitjana", *Actes del Nové Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Alacant - Elx, 9-14 de setembre de 1991*, II (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993), pp. 209-222; una nova versió de l'article a *Francesc Eiximenis: llibres, mestres i sermons. Antologia de textos*. Barcelona: Editorial Barcino, 2005, pp. 145-160.

³³ Tomás MARTÍNEZ ROMERO, "El *De institutione feminae christianae* de Vives a la València del XVI i la literatura de matrimoni en vulgar", en *La Universitat de València i l'Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i al Nou Món* (València: Universitat de València, 2003), pp. 485-492.

eròtica de les joves. Vives ens fa una llista dels més “populars” en les primeres dècades del segle XVI: *L'Amadís de Gaula*, i les seues seqüeles *Las Sergas de Esplandián* i *Florisando*, el *Tirant lo Blanch*, *Tristany* i *La Celestina*. Llibres que en absolut havien de llegir les dones honestes, i que justament per la prohibició explícita que en fa Vives hem de suposar que devien ser lectures habituals entre les dones.

LA LECTURA EN SOLITARI I LA LECTURA COMUNITÀRIA

Finalment, m'agradaria fer referència als processos inquisitorials i, en particular, els instats contra els lectors i les lectores de la Bíblia en català, cosa absolutament prohibida i perseguida. Aquests processos ens recuperen imatges molt vives de pràctiques de lectura en què participaven de manera notable les dones, ja fos de forma activa o passiva, llegint o escoltant llegir a altres. Les denúncies entre els mateixos conversos sovintegen, però també els criats es converteixen en actius informadors de les activitats dels seus amos. Així, el 23 de març de 1489, Isabel Vives, germana de Daniel Vives, traductor de la Bíblia al català, i muller de Lluís Amorós de Vera, fou denunciada per una criada, que declarà als inquisidors que “véu moltes vegades a la dita Isabel de Vera, legir hun libre gran, colorat, lo qual deya sa senyora era la *Bíblia*”.³⁴ La lectura d'Isabel Vives de Vera és una lectura privada, en solitari, però els testimonis relaten també vetllades de lectura comunitària, de grups ben nombrosos i diversos, de parents, amics i clients. Aldonça, vídua del jurista Francisc Maçana, declarava el 30 de maig de 1491 que:

“tots los que-ns trobàvem en casa nos ajustàvem ensemps e legien en la Bíblia moltes oracions. A voltes legia ma jermana, a voltes son marit, e a voltes Aldonça, filla sua. E

³⁴ Jordi VENTURA, *La Bíblia valenciana*. Barcelona: Curial, 1993. p. 105.

tots los altres, escultàvem. E alguns amichs e/o parents venien a oyr les oracions, dels quals a present no tinch recort, sinó que só certa s'í trobàs algunes vegades na Iolant, vídua, e sa jermana Clara, muller de Manuel de Bonvehí, corredor, cosines jermanes mies, e la muller d'en Lluís Draper, qui-ns stava devant, e Alfonso Torriges, seder, e sa muller Violant a voltes me sembla que s'í trobava en les oracions, e altres que al present no-m recorde".³⁵

Per la seua part, el seder Alfons Torriges, qui havia estat posat en evidència en la revelació de la vídua del jurista Maçana, declarava sobre la mateixa reunió:

"Entrant e eixint, per ma negociació de la faena de tenir seda, en casa de Bernat Blanch, moltes e diverses vegades viu que en Blanch, sa muller Violant, e ses filles Aldonça e Leonor, donzelles, absents, e la viuda de micer Maçana, apellada Aldonça, legien en una *Bíblia* e en hun altre libre de oracions judayques; e yo, a vegades, ab delit me aturava a oyr les dites oracions".³⁶

Les reunions són de vegades més discretes, el matrimoni propietari de la casa i algun amic o conegut. Així ho declara la conversa Clara, muller d'Andreu Fuster, després d'haver sofert turment, i que finalment els valgueren la seua condemna a la foguera:

"Més diu que algunes vegades venia a casa d'ella Francès Vicent, que era lister e està en la Boseria, e Francesc Salvador, que és fugit en Nàpols, prenien la *Bíblia* e legien aquella en casa d'ella, confessant; e conexia ella que la legien en favor, per devoció de la ley de Moysès, e que tenían la ley de Moysès per sancta e bona".³⁷

Els conversos no sols es reunien en casa d'uns o altres per

³⁵ Jordi VENTURA, *La Bíblia... op. cit.*, pp. 108-109.

³⁶ Jordi VENTURA, *La Bíblia... op. cit.*, p. 109.

³⁷ Jordi VENTURA, *La Bíblia... op. cit.*, p. 107.

a llegir de manera comunitària la Bíblia sinó que acostumaven a prestar-se-la o desplaçar-se a un altra casa portant-la. Una altra criada ens informa del fet:

“E per semblant, véu legir a sa senyora, n’Amorosa, en hun libre que deya la dita sa senyora que era lo *Saltiri*, scrit en pergami; e la dita *Bíblia* moltes vegades aportava ella testimoni a la casa de Úrsola Corella per a legir en aquella la dita Úrsula Corella”.³⁸

Com que aquest anar i vindre de Bíblies podia resultar sospitós, els conversos adoptaren parlar en clau de la Bíblia anomenant-la el *Tirant*; subterfugi que dóna idea de la popularitat de la novel·la de Joanot Martorell. Majoritàriament, els lectors de la Bíblia que apareixen als interrogatoris són menestrals o mercaders, i molts d’ells, també les dones, aprenien a llegir amb la Bíblia, i així ho confessà Isabel Fenollosa.³⁹ És factible, doncs, que la prohibició de la Bíblia en romanç afectàs als nivells d’alfabetització de la societat valenciana, especialment entre la població femenina de la classes populars que tenia com a mitjà principal d’iniciar-se en la cultura escrita la lectura “en pla” de la Bíblia.

* * *

Per a concloure, diré que la pràctica de la lectura s’estendrà des dels cercles restringits de clergues i juristes, lectors i usuaris de textos llatins, majoritàriament textos professionals, no sols a la noblesa sinó també a la burgesia, que anà afermant-se en el poder ciutadà i prosperant econòmicament, però també en alguns sectors de menestrals que per la seua activitat estaven en contacte amb el text escrit. La

³⁸ Jordi VENTURA, *La Bíblia... op. cit.*, p. 106.

³⁹ Jordi VENTURA, *La Bíblia... op. cit.*, p. 114.

introducció de la impremta en la segona meitat del Quatre-cents contribuirà a l'acceleració del procés d'incorporació a la lectura d'un nombre major de persones. Però els seus efectes no seran immediats, sinó a llarg termini. Als primers anys, probablement l'efecte de la impremta no va ser el d'augmentar el públic lector, sinó fer que els que ja llegien llegiren més. Els seus efectes multiplicadors es faran notar quan es perfeccionen els sistemes d'alfabetització. Pel que fa a les dones, les seues lectures estaran condicionades en part pels moralistes, que les limitaven als llibres d'oració i meditació, i a més en vernacle. En aquest sentit, el procés de traducció dels textos religiosos i de la literatura en general facilitarà l'accés a la instrucció de les dones, i al mateix temps la seua incorporació a la cultura escrita fomentarà la publicació de textos en vernacle i la diversificació del gènere literari. Però, com ens revelen algunes biblioteques i referències literàries, les dones no es limitaven a llegir el que els recomanaven els moralistes ni a llegir només per a instruir-se en les virtuts, sinó que també fruien del plaer de la lectura i dels llibres de ficció i creació literària. Limitat, això sí, a un cercle social molt reduït: el de la noblesa i el patriciat urbà o el d'alguns estrats de la menestralia, sobretot entre les famílies converses, perquè una gran part de la població, tant homes com dones, continuaven i continuarien encara durant molt de temps exclosos de la lectura i els seus beneficis.